

בשולי מאמרו של זאב שטרנהל

שלמה אבינרי | 14.07.2016 | 20:00

כולנו חבים חוב עצום לעמיתי וידידי פרופ' זאב שטרנהל על המאמר שפירסם כאן לפני שבוע, "המהפכה התרבותית היא רק ההתחלה". במאמרו מראה שטרנהל — מבכירי חוקרי הפשיזם בעולם, אם לא הבכיר שבהם — כי את עליית הלאומנות הרדיקלית, הגזענות והפשיזם יש להבין לא רק כתופעות פוליטיות, אלא יש לראותן בהקשרן התרבותי כביקורת אינטלקטואלית על מורשת הנאורות. לא רק משברים פוליטיים וכלכליים העלו תנועות אלה לשלטון: לולא הוכשרה הקרקע על ידי מהפכה תרבותית, העוינת את ערכי הליברליזם והדמוקרטיה, הן לא היו משיגות את התהודה העצומה שזכו לה.

שטרנהל מתרכז בשלוש המדינות הגדולות — צרפת, גרמניה ואיטליה — ומצביע על ניצני הרדיקליזם הלאומני והפשיסטי בשלהי המאה ה-19. אך הסוגיה אינה מצטמצמת בתולדות הרעיונות: השאלה היא מדוע הצליחו הלכי רוח אלה לסחוף אחריהם המונים מכל שכבות החברה דווקא אחרי 1918, ונהפכו מאסכולות רעיוניות לתנועות המונים. התשובה טמונה במלחמת העולם הראשונה ובהשלכותיה במדינות הללו. ההשלכות היו שונות בכל אחת מהן, אך אחרי 1918, כל שלוש החברות שבהן דן שטרנהל היו חבולות ופגועות, ורבים מאזרחיהן ראו עצמם מושפלים ומנוודים וחשו ניכור כלפי האליטות החברתיות.

התפתחות זו החלה בצרפת עוד קודם לכן, וגם היא קשורה במפלה צבאית — מול גרמניה במלחמת 1870–1871. הימין הצרפתי האנטי-רפובליקאי, שהיו לו שורשים עמוקים בצמרת הכנסייה, האצולה והצבא, סבר כי הסיבה למפלה היא אימוץ הערכים האוניברסליים של הנאורות על חשבון התודעה הלאומית והמסורת הדתית: באותה הזדמנות היה אפשר להטיל את האשמה גם על יהודי צרפת הקוסמופוליטיים, שלכמה מהבולטים בהם — ולא רק הרוטשילדים — היו שורשים גרמניים. הניסיון הכושל של הגנרל בולנז'ה לבצע הפיכה אנטי-רפובליקאית ב-1889 בשם ערכי האומה הצרפתית, מוזכר בצדק על ידי שטרנהל כאירוע מכונן בתהליכי התגבשותה של לאומנות רדיקלית זו. צרפת אמנם נמנתה עם המנצחות במלחמת העולם הראשונה, אבל המספר המחריד של קורבנותיה, אי-היכולת של צבאה להכריע את מלחמת החפירות והצורך בעזרת ארה"ב כדי לנצח במלחמה, חילחלו לתודעה הפוליטית הצרפתית לאחר 1918. אולם היתה זו המפלה הצרפתית המבישה ב-1940 שהעלתה לשלטון את הימין הרדיקלי בהנהגת המרשל פטן: ממשל וישי הציג עצמו כאלטרנטיבה לרפובליקאיות ולמורשת הנאורות (לכן גם שונה שמה של צרפת והיה מעתה "המדינה הצרפתית" במקום "הרפובליקה הצרפתית"). זה כלל גם את הדרת היהודים, נושאי החיידק הרפובליקאי, מהחיים הציבוריים והכלכליים, ובסופו של דבר את שיתוף הפעולה עם "הפתרון הסופי" של הנאצים.

גרמניה אחרי 1918 היתה מדינה מובסת ומושפלת: חוזי ורסיי שקרעו חלקים משטחה, כיבוש חבל הריין על ידי צרפת, ריסוק הצבא הגרמני והגבלת חימושו, הטלת אשמת המלחמה על גרמניה וחיובה בתשלום פיצויים — כל אלה חתרו תחת הלגיטימיות של המשטר הרפובליקאי ושל חוקת ויימאר. אחת מההצלחות של היטלר היתה בהצגת עצמו כ"חייל פשוט" המתייצב מול האליטות הליברליות והסוציאליסטיות, ונגד היהודים נושאי האוניברסליזם. מה שנשכח הוא העובדה שאת הקטסטרופה הביאו על גרמניה מדיניות הקייזר וחזיונות ההתפשטות האימפריאליים של צמרת הצבא. רק תחושת

המפלה וההשפלה איפשרה לרעיונות הלאומנות הרדיקלית והגזענות לפרוץ מהשוליים אל המרכז. באיטליה התמונה היתה מורכבת יותר: איטליה היתה אמנם בצד של המנצחים, אבל במלחמה כשל צבאה בלחימתו נגד האימפריה ההאבסבורגית, ואחרי המלחמה סבר הציבור האיטלקי כי מדינתו לא זכתה בהישגים הטריטוריאליים שהובטחו לה על ידי בריטניה וצרפת בתמורה להצטרפותה למלחמה לצדן. גם אי-היכולת של הממשלות החלשות ברומא לייצב את הכלכלה ולרסן תנועות פועלים רדיקליות, שהשתלטו על מפעלים תעשייתיים, תרמה לתחושת המשבר. שטרנהל מציין את העמדות הפילוסופיות האמביוולנטיות של בנטו קרוצ'ה — אבל את הבסיס ל"מצעד על רומא" נתנו המונים, חלקם פועלים מובטלים וחיילים משוחררים קשי יום, שלא מצאו את מקומם בחברה אחרי שהקדישו שנים — כמו מוסוליני עצמו — ללחימה בחזית.

בקיצור, הבסיס האידיאי לעליית תנועות לאומניות רדיקליות ופשיסטיות אכן הוכן על ידי קבוצות של אינטלקטואלים אויבי מורשת הנאורות עוד בסוף המאה ה-19, אך מה שהפך אותן לבעלות עוצמה פוליטית (או בלשוננו של מרקס, מה שאיפשר את הפיכת התיאוריה לפרקסיס על ידי אחיזתה בהמונים) היתה המציאות, שבה תחושות עזות של השפלה לאומית וחוסר אונים חברתי סחפו את ההמונים; אלה חשו מודרים מהתהליך הדמוקרטי, שנתפש על ידם כמבטא את רצון האליטות, שהתנכרו ל"אינטרסים האמיתיים של העם".

אחד הפרדוקסים שאי-אפשר להתעלם ממנו הוא העובדה, שתנועות לאומניות רדיקליות ופשיסטיות לא הצליחו לעלות לשלטון במדינות אימפריאליות חזקות: לא בבריטניה ולא בארה"ב. פשיזם, כך מתברר, אינו סוג של אימפריאליזם תוקפני ושתלטני, אלא ביטוי כוחני ואלים של תסכולים ותחושת חולשה.

לדברים אלה יש השלכות לימינו: עליית דונלד טראמפ וניצחון הברקזיט גם הם מבטאים תחושות חולשה ותסכול של שכבות רחבות. גם אם לא מדובר בפשיזם, יש כאן בהחלט ניצנים מדאיגים. טראמפ מנגן על תחושות הקיפוח והחולשה של חלקים מהמעמד הבינוני-הנמוך ומעמד הפועלים האמריקאי הלבן, ועל חששותיהם מפני מהגרים מקסיקאים, ומבטיח כי "ישיב" להם את מדינתם — החזקה, השולטת בעולם — שהידרדרה בגלל חולשת אובמה. תומכי יציאת בריטניה מהאיחוד האירופי נענו גם הם לתעמולה שניגנה על מיתרים דומים — אובדן השליטה על הגבולות והפחד מהצפת בריטניה בגלי מהגרים. וכך קורה גם בצרפת. בזירות המתבקשת, כדאי אף לציין כי "גוש אמונים" לא נוצר בתקופת ההתלהמות הכוחנית של ישראל אחרי מלחמת ששת הימים, אלא דווקא אחרי שמלחמת יום הכיפורים עוררה בארץ תחושה (מוצדקת, אך מופרזת) של פגיעות ואולי גם חולשה.

לכל זה יש משמעות לגבי דרך המאבק בישראל נגד המגמות שמפניהן מתריע שטרנהל. ההמונים שנהרו אז — ונוהרים היום — לתנועות רדיקליות, המידרדרות ללאומנות קיצונית, לשנאת זרים ואף לפשיזם, לא בהכרח התעמקו בוויכוח האינטלקטואלי על מורשת הנאורות. הם נפלו קורבן לדמגוגיה פופוליסטית ולשנאת זרים, שניצלה את תחושותיהם — האמיתיות או המדומות — של השפלה ותסכול, במישור האישי והלאומי. מסופקני אם עיון מעמיק בכתבי קאנט או וולטר (האחרון גם קצת אנטישמי, אבל זה סיפור אחר) ישנה את עמדתם.

מה שיש לעשות הוא להפריך את הדמגוגיה הימנית הקושרת בין הטרור הפלסטיני לשואה, לחזור שוב ושוב על כך שאנו מדינה חזקה — גם אם מאוימת — ולהדגיש את החולשות המפוררות כיום את החברות הערביות ובעקיפין מחזקות את ישראל. בד בבד רצוי, למשל, להפסיק לקרוא קריאות בוז לעבר שרת התרבות והספורט, גם אם עמדותיה אינן מקובלות על אלה שרואים עצמם חלק ממורשת הנאורות. ויכוח ענייני, מעמיק ונוקב עם עמדותיה — כן; התנהגות של אספסוף — לא. הרי ברור כי כל אירוע כזה משחק לידיה של מירי רגב, ורק מעצים את התמיכה בה בקרב אותן שכבות שהדוגלים בערכים אוניברסליים לא מצאו נתיבות אל לבם.

במקביל, מול הלאומנות הגסה והבוטה של הימין בישראל, יש להציג תמיכה בזכות של העם היהודי

להגדרה עצמית במדינתנו — זכות המוקנית בשם העקרונות האוניברסליים של ההגדרה העצמית של הלאומים. מי שתומך בזכות של הפלסטינים למדינת לאום ומתכחש לזכותם של היהודים לכך, לא יזכה לתמיכה בקרב השכבות הנגררות היום אחרי הדמוגיה הלאומנית והדתית של הימין.

שטרנהל גם מציין — ובצדק — את תרומתם של יוהאן גוטפריד הרדר ואדמונד ברק לביקורת הנאורות, אבל נדמה לי כי התמונה מורכבת קצת יותר, ולא רצוי לשפוך את התינוק עם המים. כפי שאסור לדון לכף חובה את וולטר ורוסו בגלל הטרור היעקוביני (שללא ספק הושפע מהם), או לגנות את מרקס בגלל פשעי סטלין, כך גם לגבי הרדר וברק.

בקצרה, הרדר תבע, בשם העקרונות האוניברסליים של הנאורות, לכבד את המסורת התרבותית, הלשונית והספרותית של כל העמים, בפרט העמים הקטנים, ולא להכפיף אותם אוטומטית להיבטים הצרפתיים של הנאורות. בכך היה מקור השראה לתנועות שחרור לאומיות רבות, בעיקר במרכז ובמזרח אירופה, שנלחמו במאה ה-19 נגד הדיכוי האימפריאלי הרוסי והגרמני. גם לא מקרה הוא שאחד מחיבוריו המשמעותיים, שפורסם ב-1782, קרוי "על הפואֶזיה העברית" (כך, לא "היהודית"), והעלה על נס את התרומה ההיסטורית של העם היהודי לשירה ולתרבות העולמית, ולא רק לעליית הנצרות. זוהי עמדה נאורה ופולרליסטית שבאה מפיו של כומר פרוטסטנטי במאה ה-18, שהצליח להתעלות מעל להגמוניזם הנוצרי.

ברק נחשב בצדק למייסד השמרנות המודרנית. אבל אין להתעלם מכך שהוא פירסם ב-1790 את "הרהורים על המהפכה בצרפת", והזהיר כי כמה מעקרונותיה המופשטים, שאינם מעוגנים בהיסטוריה ובתודעה הפוליטית של שכבות רחבות, עלולים להוביל לדיקטטורה מהפכנית אלימה — כפי שאירע שנים מעטות לאחר מכן, בימי הטרור של רובספייר.

יתרה מכך, שנים אחדות קודם לכך הגן ברק, בנאומיו בפרלמנט הבריטי, על זכויותיהן של המושבות הבריטיות בצפון אמריקה מול עריצות הכתר והפרלמנט בלונדון — עמדה שהצריכה אומץ לב לא מועט, ובעבורה שילם מחיר פוליטי כבד. כאשר שטרנהל ואני — ורבים אחרים — מבקשים להצדיק את תביעתם של הפלסטינים לא לחיות תחת שלטון ישראלי, ששולל מהם את זכותם לחירות ולריבונות, נוכל להיעזר מפעם לפעם גם בנימוקיו של ברק נגד האימפריאליזם הבריטי. ההיסטוריה אינה רק מלחמת בני אור בבני חושך.

